մասը, անցնելով երկրորդ առաջաբանին՝ Տէր Աստուած փրկութեան, եւ յաջորդներուն, ուր նոյնպէս նմանող է Մեծոփեցիին։ Իսկ տպագիրները ճշտիւ կը հետեւին Թովմայի։ 1663ինը երկրորդ առաջաբանի Օրհնութեան եռեւ կը յաւելու խաղաղութիւն ամենեցուն, զոր ունին 1673ի եւ 1686ի տպագիրներն ալ։ Օշինի քով ի էն հայցեմէին հետեւող երկու տունով շարականներ, անյայտ անոր յաջորդող ժամագիրքերու մէջ, ընդարձակուած են հոս, երեք երեք տուն շաբթուան հինգ օրերուն համար եւ անոնց կարգով. բայց երեքշաբթի ու չորեքշաբթի օրերուն տարբեր անոնցմէ որ այժմ կը կիրարկուին. եւ միւսերն հաւասար, այսպէս. Բշ. Երկնաւոր, Տեսանողք, Պահապանք։ Գշ. Լերինք ամենայն, Որ յառաջ, Որ ցուցեր։ Դշ. Աստուածածին գերազոյն քերովբէից, Մայր սրբութեան, Ծառ կենաց։ Եշ. Առաքելք Աստուծոյ, Բարեկամք, Գերազոյն։ Ուր. Պարունակեալ, Սաբեկայ, Պարծանք Պօղոսեան։

Թ. 1315 նոտրզիր անթուական գրչագիրը, «Խրատք շարականաց քաղելոյ» օրէնքներէն զատ ունի նաեւ «Խրատք ըստեղեաց զոր աւագ պահոցն միջնանցն չորեքշաբթի սկսանին՝ ի էն հայցեմէին յետեւ. ամէն աւր մէկ տուն ասեն. ոմանք հինգշաբթի սկսանին»։ Եւ Դշ ունի Սրբուհի Մարիամ – Դասք անմարմնոց – Աստուածածին անարատ մայր Տեառն»։ Իսկ միւս օրերն հաւասար են գրչագրին։ Նոյն խրատներուն մէջ կայ նաեւ «Այլ խրատք միջնանցն պահոց աղուհացից» հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Բշ. Հրեշտակապետաց՝ Երկնաւոր հաւտ։ Գշ. Մարգարէիցն ասա՝ Լերինք ամենայն։ Դշ. Աստուածածնի. Սրբուհի Մարիամ։ Եշ. Առաքելոցն. Առաքեալք Աստուծոյ։ Ուր. Սուրբ խաչի. Պարունակեալ» (516)։

Թ. 1092 բոլորգիր նոր, անթուական գրչագիրն ունի նոյնպէս «Մեծի պահոցն միջայէն ի վեր՝ ի էն Հայցեմէէն յետեւ ասա ա ա». եւ բովանդակութեամբ յար եւ նման Թ. 1315ի առաջին ցուցակին։

Իսկ մեր չորս տպագիրները ընդուներ են նոյն շարականները Սրբուհի Մարիամով, եւ երեքշաբթի օրուանը փոխելով Երկնաւոր փեսայ, որ վերջնական ձեւն է։

1663ինը ու չորս տպագիրներ ասոնց կը յաջորդեցնեն իսկոյն Հոգւոցն հանգուցեալոց եւն. 1663ինը Վասն հանգուցեալ քարոզին առջեւէն ջնջելով սովորական եւ եւս խաղաղութեանը, զոր կը պահեն տպագիրները, 1662էն զատ։

(Շար. 29)

Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻ

ՀԱՅ ՎԶՐՈՒԿՆԵՐՈՒ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆ ՄԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

ՄԷՄԼՈՒՔՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ

Իպն Թաղրի Պիրտի[1] *իր* ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ[2] *գործին մէջ շահեկան վկայութիւններ ունի Հայոց եւ Հայաստանի մասին։ Ուրիշ առիթներով պիտի օգտի մասին։ Ուրիշ առիթներով պիտի օգտուինք ասոնցմէ. սակայն այս անգամ առաջ կը բերեմ այն վկայութիւնները, զոր ունի իր գործին մէջ, ցարդ աննկատ մնացած, Մէմլուքներու շրջանին, եգիպտոսի մէջ պետական գործունէութեամբ նշանաւոր հայազարմ գերդաստանի մը մասին։*

Ա. – Մուվաֆֆագ էտ–տին Ապու լ–Ֆարաճ Ապտ Ալլահ էլ– Ասլամի

Իպն Թաղրի Պիրտի, 1383 Սեպտեմբեր 25ի տակ, կը նշանակէ թէ երբ Եգիպտոսի նորընտիր Մէմլուք Սուլթան էլ–Մէլիք էզ–Զահիր Ապու Սաիտ Սէյֆի էտ–տին Պարկուզ Գահիրէ վերադարձաւ «Իր վերադարձին առթիւ, պալատական արարողութեանց միջոցին, ան ձերբակալեց Սատ էտ–տին Նասր Ալլահ իպն էլ–Պաղարի, անձնական կալուածներու հաշուապահը, եւ պաշտօնը յանձնեց Մուվաֆֆագ էտ–տին Ապու լ–Ֆարաճ Ապտ Ալլահ էլ–Ասլամի» (էջ 10, Ա. մաս)։

Ողբացեալ արաբագէտ Մըսրլեան իր ԱԿԱՆԱՒՈՐ ՀԱՅԵՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ *(Գահիրէ, 1947) գործով, ուր քաղուածներ ըրած է Թաղիէտտին էլ Մաղրիզիէ, անոր խիրաք նշանաւոր աշխատութենէն, համառօտ քանի մը տող նուիրած է Մուվաֆֆագէտտին Ապու լ–Ֆարաճի մասին՝ ըսելով. «Մէմլուքեան շրջանի ականաւոր գէմքերէն է Մուվաֆֆագէտտին Ապու լ–Ֆարաճ, որ հայկական ծագում ունեցած է, ըստ Մաղրիզիի վկայութեան (հատ. Գ. էջ 103)։ եւ Եգիպտոսի վէզիր եղած է էլ Մէլիք էզ Զահիր Պարզուզի օրով։ Իր վարած պաշտօններու մասին հետեւեալը կը գրէ Մաղրիզի.*

«Հիճ. 785ին (Քրիստոսական 1383) խասսայի տեսուչ կարգուեցաւ Մուվաֆֆագէտտին Ապու լ–Ֆարաճ։ Գահիրնկէց ելլալէ եաք... երբոր վերստին թագաւոր եղաւ էլ Մէլիք

---

1. *Ամբողջ անունով՝ Եուսուֆ Ապու լ–Մահասին իպն Թաղրի Պիրտի, ծնած է 1409ին կամ 10ին։ Հայրը յոյն ծագմամբ մահմետականացած մէմլուք մըն էր, որ կարեւոր պաշտօններու հասաւ։ Մեռաւ 1470ի Յունիս 5ին։ Թաղրի Պիրտի թողուց զանազան երկասիրութիւններ, որոնցմէ եգիպտոսի Պատմութիւնը կարեւորներէն է, գրեթէ օրը օրին ժամանակագրութիւն մը, որ 1382–1469ի շրջանին կը պատկանի։ Զարմանալիօրէն հակաքրիստոնեայ է եւ մասնաւորաբար Հայոց եւ Ղպտիներու մասին աններող։ Բան մը չ'ըսեր Յոյներու մասին, որոնք կարեւոր թիւ մըն էին Եգիպտոսի քրիստոնեաներու մէջ։ Իրեն կը պարտինք շահեկան վկայութիւններ քանի մը հայ մէմլուքներու մասին, ինչպէս նաեւ իր ժամանակագրած շրջանի Կիլիկեան եւ Կապադովկեան զանազան հայաքաղաքներու մասին։ Անկողմնակալ գրող մը չէ, եւ սակայն կը սիրէ մանրամասնութիւններ, որոնք իր գործը թէ՛ շահեկան եւ թէ՛ արժէքաւոր կ'ընեն։*

2. *ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ գրուած իպն Թաղրի Պիրտիէ թարգմանուեցաւ Անգլիերէնի իբր* HISTORY OF EGYPT *թարգմ.* William Popper, *եւ ցարդ հրատարակուեցաւ չորս մասերով՝ Քալիֆորնիայի Համալսարանի կողմէ, Սեմական պատմագիտական գործերու շարքին։ Ա. մասը հրատարակուեցաւ 1954ին, 206 մեծութիւածալ էջերով, եւ կը պարունակէ 1382–1399ի ժամանակագրութիւնը։ Բ. մասը նոյնպէս 1954ին եւ կը պարունակէ 220 էջ, 1399–1411։ Գ. մասը լոյս տեսաւ 1957ին, ունի 176 էջ եւ կը պարփակէ 1412–1422ի շրջանը։ Դ. մասը հրատարակուեցաւ 1958ին, կը պարփակէ 1422–1438 ժամանակաշրջանը, 218 էջ։*

© National Library of Armenia

էզ Զահիր, ան Հիճ. 792ին (Բ. 1390) Մուվաֆֆաղէտտին Ալու լ-Ֆարաճի տեղ վէզիր կարգեց Իպն էլ Պաղարին։ Ապա Բամատան ամսու 20ին, հինգշաբթի, նորէն պաշտօնի անցաւ վէզիր Ալու լ-Ֆարաճ... (Հատ. Գ. էջ 105)»։

Մըսրլեան այսքան միայն կու տայ իր գործին մէջ (էջ 125)։ Սակայն Իպն Թաղրի Պիրտի մեղի կու տայ շահեկան մանրամասնութիւններ Ալու լ-Ֆարաճի գործունէութեան մասին, որոնք հոս պիտի տամ մի առ մի։ Մագրիզի կը հաստատէ Իպն Թաղրի Պիրտիի վկայութիւնը, որ Ալու լ-Ֆարաճ խասսայի կամ անձնական կալուածներու (զանձուց) հաշուապահը եղաւ Սուլթան Պարգուգի առաջին գահակալութեան սկիզբը, 1383ին։

Թաղրի Պիրտի, 1384 Յուլիս 17ին կը նշանակէ որ Սուլթան Պարգուգ Յուլիս 4ին զայրանալով՝ Եգիպտական բանակներու հաշուապահ Գատը Թաղի էտ-տինը պաշտօնանկ ըրաւ եւ անխնայ կերպով գանահարել տուաւ։ Գատին երեք օր վերջ մեռաւ։ Իսկ Յուլիս 17ին «Սուլթանը բանակին հաշուապահի պաշտօնը տուաւ Մուվաֆֆաղ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճի, որ արդէն իր անձնական կալուածներուն հաշուապահն էր, ասոնցմէ զատ ան կը վարէր պաշտօնները Սուլթանին զանձապետութեան եւ հաշուապահ քարտուղարի» (Ա. մաս էջ 12)։ Որոշ է որ Ալու լ-Ֆարաճ տնտեսագիտական եւ մատակարարական կարողութեամբ օժտուած վարպետ հաշուապահ մըն էր, ինչպէս նաեւ Սուլթանին վստահելին։

Թաղրի Պիրտի կը վկայէ, որ Պարգուգի գահընկէցութենէն վերջ, երբ էն-Նասիրի տէր եղաւ Գահիրէի, անոր կազմած մեծ նոր ժողովին, ի մէջ այլոց, կը մասնակցէր նաեւ Մուվաֆֆաղ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճ իբր հաշուապահ Սուլթանին մասնաւոր զանձուց։ Կ'երեւի թէ այս ժողովը տեղի ունեցած է Երկուշաբթի Մայիս 31ին, մեր թուականին 1389ին (Ա. մաս, էջ 41)։ Ժողովին մէջ կը յիշուի նաեւ բանակին հաշուապահը՝ իբր տարբեր անձ։ Ըստ երեւոյթի էն-Նասրը այդ պաշտօնը առած էր Ալու լ-Ֆարաճէ եւ ուրիշի մը տուած։

Երբ Մեծ Էմիր Մինդաշ բռնագրաւեց Երկիրը, ըստ Թաղրի Պիրտիի, 1389ի Դեկտեմբերի առաջին կիսուն մէջ «Մուվաֆֆաղ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճ վէզիրը եւ Նասիր էտ-տին իպն էլ-Հուսամը Գահիրէի մէջ Մասրուրի Կարավանսարայը դացին, ուր կը պահուէր որբերու դրամապահեստը, եւ Մինդաշի հրամանով առին 300 հազար տիրհէմ» (Ա. մաս էջ 93)։ Շահեկան է որ Երկրին այս խառնակ վիճակին մէջ, երբ տարբեր բռնատէրեր յաւակնութիւն ունէին Երկրին կեդրոնական իշխանութեան տիրելու, Ալի լ-Ֆարաճ կրնար իր պաշտօնը պահել։

1390ին Սուլթան Պարգուգ դարձեալ տիրացաւ իր գահին ու Գահիրէի։ Իպն Թաղրի Պիրտի կը վկայէ որ Սուլթանը Փետրուարի 2ին, երբ վերակազմեց իր կառավարութիւնը, «Վէզիր Մուվաֆֆաղ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճ վէզիր կարգեց եւ հաշուապահ անձնական զանձուց» (Ա. մաս, էջ 114)։ Այդ տարուան Մարտ 6ին անձնական զանձապետի պաշտօնը տրուեցաւ Սատ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճ իպն Թաճ էտ-տին Մուսայի, որ կը կոչուէր նաեւ Իպն Գէպրիպ էդ-Սատի։ Իսկ «Վէզիր Մուվաֆֆաղ էտ-տին, բոլորովին վէզիրութեան գործերուն մասնաւորուեցաւ» (Անդ, էջ 116)։ Կարճ ժամանակ վերջ, Ապրիլ 4ին, Թաղրի Պիրտի կը վկայէ որ վէզիրութիւնը առնուեցաւ Ալու լ-Ֆարաճէ եւ տրուեցաւ Իպն էլ-Պաղարի (էջ 116), ճիշտ ինչպէս որ Մագրիզիի վերը տրուած վկայութիւնն ալ կը հաստատէ։

Թաղրի Պիրտի 796ին Հիճրէի երկրորդ Ռապի 22ին կը նշանակէ Ալու լ-Ֆարաճի մահը։ Ուրեմն, 1394ի Փետրուար 24ին։ Նոյն տեղն կը վկայէ որ օրը Երկուշաբթի էր, որ սակայն երկրորդ Ռապի 21ին կ'իյնայ եւ ոչ թէ 22ին, որով մահը տեղի ունեցած է Փետրուար 23ին եւ ոչ թէ 24ին, որ Երեքշաբթի է։ Ահա ինչ որ կը գրէ անոր մահուան մասին. «Գլուխ ելեւմտական գրասենեակներու, վէզիր Մուվաֆֆաղ էտ-տին Ալու լ-Ֆարաճ էլ-Ասլամի

մեռաւ չարշարանքի տակ, Երկուշաբթի, երկրորդ Ռապի 22 (21)ին։ Իր պաշտօնավարութեան շրջանին ինքզինքը ցոյց տուաւ վատթարագոյնը վէզիրներու մէջ, իր կամքին հակառակ՝ Իսլամացած էր, իր հակումին հակընդդէմ (իսլամական) հաւատոյ դաւանանքը արտասանած էր, եւ սպիտակ փաթթոցը ընդունած էր, երբ իրականութեան մէջ քրիստոնեայ էր, եւ երբ այդ՝ ան կը վճռէր արդարութիւն մարդոց վրայ, իրենց մեղքերուն համար։ Նախ քան իր հաւատադարձութիւնը, մինչ դեռ արքունի հանդերձարանին տնօրէնն էր, իր վարմունքը գովելի էր, սակայն Իսլամութիւն ընդունելու բռնադատուելէ վերջ, մահմեդականները խստօրէն տառապեցան իր կեղեքումներէն եւ բռնութիւններէն։ Ան պաշտօնավարեց նաեւ իբր հաշուապահ Եգիպտոսի բանակին գրասենեակին, զանազան տեղներ։ Ես կ'ըսեմ, որ զինքը չեմ մեղադրեր իր ըրածին համար, յանցանքը բոլորովին կ'իյնայ անոր վրայ՝ որ զայն պաշտօնի նշանակեց» (Ա. մաս, էջ 190)։ Այսպէս, ուրեմն, Ալի լ-Ֆարաճ բռնի իսլամացած հայ մըն էր, որ արքունի հանդերձապետութենէ մինչեւ վէզիրութեան բարձրացաւ։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ դառնացած իր բռնի իսլամացումին համար՝ աւելորդ խստութեամբ վերաբերեցաւ իր պաշտօնի ընթացքին՝ յանցաւոր մահմեդականներու հանդէպ։ Հուսկ չարշարանքի տակ մահուան ենթարկուելով իր հովանաւոր Սուլթան Պարգուգէ։

Բ. – Թաճ էտ-տին Ապտ էր-Ռազզագ իպն ապու լ-Ֆարաճ իպն Նագուլա

Գէորգ Մըսրլեան Մարգրիզիէն առնելով՝ սա քանի մը խտացած տողերը կու տայ այս Վարուկին մասին. «Որդին է նատայ այս Վարուկին մասին. «Որդին է նատայ այս Վարուկին մասին։ Ան պաշտօնավարեց նաեւ իբր հաշուապահ Եգիպտոսի բանակին գրասենեակին, զանազան տեղներ։ Ես կ'ըսեմ, որ զինքը չեմ մեղադրեր իր ըրածին համար, յանցանքը բոլորովին կ'իյնայ անոր վրայ՝ որ զայն պաշտօնի նշանակեց» (Ա. մաս, էջ 190)։ Այսպէս, ուրեմն, Ալի լ-Ֆարաճ բռնի իսլամացած հայ մըն էր, որ արքունի հանդերձապետութենէ մինչեւ վէզիրութեան բարձրացաւ։ Ո՞վ գիտէ, գուցէ դառնացած իր բռնի իսլամացումին համար՝ աւելորդ խստութեամբ վերաբերեցաւ իր պաշտօնի ընթացքին՝ յանցաւոր մահմեդականներու հանդէպ։ Հուսկ չարշարանքի տակ մահուան ենթարկուելով իր հովանաւոր Սուլթան Պարգուգէ։

Բ. – Թաճ էտ-տին Ապտ էր-Ռազզագ իպն ապու լ-Ֆարաճ իպն Նագուլա

Գէորգ Մըսրլեան Մարգրիզիէն առնելով՝ սա քանի մը խտացած տողերը կու տայ այս Վարուկին մասին. «Որդին է նատայ այս Վարուկին մասին։ «Որդին է նատայ այս Վարուկին մասին։ «Որդին է նատայ այս Վարուկին մասին։